

УДК 159.923.2:316.356.2

ПРОБЛЕМА ВИВЧЕННЯ РОДИННОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЯК СКЛАДОВОЇ Я-КОНЦЕПЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Літвінова О.В., к. психол. н.,

доцент кафедри психології, педагогіки та філософії

Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського

У статті розкривається проблема вивчення родинної ідентичності особистості як складової соціальної ідентичності; проаналізовано теоретичні підходи до дослідження проблеми ідентичності в психоаналізі, когнітивізмі, соціальному конструктивізмі. Визначено роль родинної ідентичності в структурі Я-концепції особистості в її когнітивному, емоційно-оцінному та поведінковому компонентах. Обґрунтовано роль сімейних історій, сімейних нарративів як механізмів формування родинної ідентичності. Визначено перспективи вивчення родинної ідентичності за допомогою дискурс-аналізу та нарративних практик.

Ключові слова: *ідентичність, ідентифікація, особистісна ідентичність, соціальна ідентичність, родинна ідентичність, Я-концепція, сімейні історії, нарратив.*

В статье раскрывается проблема изучения семейной идентичности личности как составляющей ее Я-концепции, анализируются теоретические подходы к изучению идентичности в психоанализе, когнитивизме, социальном конструктивизме. Определена роль семейной идентичности в структуре Я-концепции в ее когнитивном, эмоционально-оценочном и поведенческом компонентах. Обоснована роль семейных историй, семейных нарративов как механизмов формирования семейной идентичности. Определены перспективы изучения семейной идентичности с помощью дискурс-анализа и нарративных практик.

Ключевые слова: *идентичность, идентификация, личностная идентичность, социальная идентичность, семейная идентичность, Я-концепция, семейные истории, нарратив.*

Litvinova O.V. THE PROBLEM OF STUDYING FAMILY IDENTITY AS COMPONENT OF SELF-CONCEPT OF PERSONALITY

The problem of studying of family identity of personality as a part of its self-concept is opened in this article; theoretical approaches to the study of identity in psychoanalysis, cognitivism, social constructivism are analyzed. The role of family identity in structure of self-concept in its cognitive, emotionally-evaluative and behavioral components is determined. The role of family histories, family narratives as mechanisms of forming the family identity is substantiated. Prospects of studying family identity with the help of discourse analysis and narrative practices are identified.

Key words: *identity, identification, personal identity, social identity, family identity, self-concept, family history, narrative.*

Постановка проблеми. Сучасні реалії життя насичені економічною, політичною, соціальною нестабільністю, під загрозою знаходиться одна з базових потреб людини – потреба в безпеці. В таких умовах людина починає пошук тієї соціальної спільноти, яка б дала їй змогу відновити базові цінності, захиститись від труднощів. Людині потрібні стійкі групові зв'язки, вона відчуває гостру потребу в ототожненні себе з деякою стабільною соціальною групою. І саме цією групою в період соціальної нестабільності стає родина. Вплив актуальної соціальної невизначеності на ідентичність людини призводить до фатальних наслідків, які виражаються або у втраті нею свого істинного «Я», або до формування множинної ідентичності. Однією з відносно стійких спільнот, з якими людина може співвіднести себе, є родина. При цьому, якщо приналежність до держави, нації, етносу може бути номінальною, то родина є тією спільнотою, до якої безпосередньо відноситься людина, в якій вона живе та існує, на

яку орієнтується у виборі своїх дій. Сім'я і рід, на думку Е. Фромма, беруть на себе ті функції, які спочатку виконувала для своєї дитини мати. Родина слугує опорою, дає людині почуття вкоріненості. Взаємодіючи з іншими членами родини, людина не тільки визначає себе, але й прагне до самопідсилення, що дає їй змогу зберегти уявлення про себе.

Дослідження поняття «ідентичність» набуває все більшої популярності у зв'язку з необхідністю сучасної людини ідентифікувати себе, зрозуміти цілісність та неперервність свого «Я» в світі, який постійно змінюється. Родинна ідентичність – значущий і недостатньо вивчений феномен сучасної психології, який потребує дослідження та розробки понятійного методологічного апарату.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ідентичність в соціологічних, етнологічних, політичних дискурсах інтерпретується як галузева (предметна) категорія, яка використовується для опису індивідів і груп

як відносно стійких, тотожних самих себе спільнот. В той же час в психології «ідентичність» трактують як одне з ключових понять саме психологічної сфери пізнання, яке відображає особливості психічного стану людини і вікові особливості розвитку психіки: «Я», «Его», «Самість».

Свій внесок у вивчення ідентичності, її структури і різноманітних аспектів внесли представники психоаналітичної, соціально-психологічної, філософської думки, а саме П. Бергер, П. Бурд'є, А. Ватерман, Ж. Лакан, Дж. Тернер, Х. Теджфелл, Е. Еріксон.

Одним із перших, хто говорив про важливість соціальної ідентичності, був К. Левін, який вважав, що людина потребує відчуття групової ідентичності, щоб зберегти відчуття внутрішнього благополуччя. Соціологічні дослідження ідентичності розробляються в контексті соціальних ролей, соціалізації, в плані співвіднесення себе із колективом (І. Гоффман, Ч. Кулі, Дж. Мід). Психологічні аспекти ідентичності представлено в роботах А. Адлера, У. Джемса, З. Фрейда, Е. Фромма, К. Юнга. Представники когнітивізму (Х. Тедшфел, Дж. Тернер, М. Шеріф) розглядають ідентичність як систему «Я-концепції», соціальна категоризація якої лежить в основі формування особистісної та соціальної ідентичностей.

Що стосується проблеми вивчення родинної ідентичності, то цей аспект соціальної ідентичності особистості залишається недостатньо висвітленим в науковій літературі, що потребує більш ретельного його аналізу та систематизації.

Постановка завдання. Мета статті – теоретично проаналізувати і систематизувати наукові підходи щодо розуміння родинної ідентичності як складової Я-концепції особистості і визначити практичні шляхи її дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Родоначалником постановки проблеми з дослідження ідентичності вважають У. Джемса, який вперше заговорив про два аспекти осмислення людиною своєї тотожності: особистісної та соціальної [7]. Хоча У. Джемс замість категорії «ідентичність» використовував категорію «характер», саме він вперше детально описав гостре та захоплююче відчуття тотожності і цілісності, яке в сучасній психології прийнято називати ідентичністю. Якщо особистісна ідентичність – це самовизначення в термінах фізичних, інтелектуальних та моральних рис особистості, то соціальна ідентичність – це самовизначення в термінах співвіднесення себе до певної соціальної групи.

Більш детально поняття ідентичності було представлено Е. Еріксоном, з точки зору якого ідентичність спирається на усвідомлення часової протяжності особистого існування, передбачає сприйняття особистої цілісності, дає змогу людині визначати ступінь своєї подібності з різними людьми при одночасному баченні своєї унікальності та неповторності [12]. Однак витоки цього поняття сучасні вчені знаходять ще в роботах З. Фрейда, який вперше використав дефініцію «ідентифікація» для пояснення неусвідомленого ототожнення суб'єктом себе з іншим суб'єктом, вважаючи цей механізм важливим для засвоєння дитиною зразків поведінки значущих людей, формування «супер-его». Використання одного й того ж терміна до двох різних рівнів людських стосунків з позиції теоретичних поглядів З. Фрейда було виправданим. На його думку, в основі любові до своєї групи та агресії по відношенню до інших лежить ранній дитячий досвід амбівалентних емоційних відносин, який потім переноситься в сферу соціальної взаємодії [6].

Якщо під ідентичністю на даний час розуміють деякий стан самоототожнення, то ідентифікація – це сукупність процесів і механізмів, які ведуть до досягнення цього стану.

Е. Фромм, обговорюючи проблему становлення цілісної особистості, використовує термін «ідентичність». «Мати ідентичність – бути, а не мати». Коли людина обирає «бути», а не «мати», вона не відчуває тривоги та невпевненості, які породжуються страхом втратити те, що маєш. Якщо «Я» – це те, що я є, а не те, що я маю, ніхто не в змозі погрожувати моєї безпеці та лишити мене почуття ідентичності [9]. Е. Фромм акцентує увагу на важливості буття для іншого, а не для себе. Як З. Фрейд, А. Адлер і К. Юнг, американський філософ велике значення віддає приналежності людини до загального і відстоює важливість цього для ідентифікації.

Х. Тедшфел і Дж. Тернер у своїй теорії підкреслюють, що соціальна ідентичність – це результат процесу соціальної категоризації, під яким розуміють фундаментальний когнітивний процес, що дає змогу організовувати інформацію про навколишній світ. Категоризація акцентує на розумінні відмінностей між категоріями та пом'якшенні відмінностей [6].

Особистість одночасно є членом різних соціальних груп, що дає змогу розглядати соціальну ідентичність як багатоконпонентний феномен. Першою соціальною групою для дитини є сім'я, родина, тому вивчення процесу розвитку родинної ідентичності, на наш погляд, є необхідним і важливим,

оскільки саме родина є тим осередком, в якому людина черпає сили для росту, відновлення, життя. На думку Л. Виготського, одиницею розвитку особистості є ключове переживання, яке в дитячому, а частіше в підлітковому, віці має відношення до сім'ї. Від ключового переживання залежить характер сприйняття сім'ї, себе як члена цієї сім'ї і, відповідно, себе як особистості [3].

Ми вважаємо, що використання терміна «родинна ідентичність» (замість поняття «сімейна ідентичність») є більш коректним в нашому дослідженні, оскільки надає нам можливість розглянути не тільки приналежність себе до своїх батьків, але й до більш широкого кола своїх предків, свого роду. Використання в російськомовних джерелах тільки поняття «сімейна ідентичність» має на увазі також більш широкий соціальний контекст, ніж тільки стосунки на рівні подружньої пари та їхніх дітей.

Системний підхід передбачає, що родина, яка виступає соціальною системою, повинна включати в себе автопортрет як образ «Ми», як цілісне відображення родини як системи, в якій кожен член родини має не тільки уявлення про себе і партнерів як окремих одиниць. Протягом життя він формує уявлення про взаємодію, яка відбувається в цьому контексті, свого місця та місця кожного члена родини в неї [11].

Поняття «сімейна ідентичність» було введено в 2000 році Н. Аккерманом, він визначає її як зміст і спрямованість цінностей, проблем адаптації і тривоги, прагнень і очікувань, що поділяються і взаємодоповнюються членами сім'ї в процесі виконання сімейних ролей [1].

На думку Л. Шнейдер, сімейна ідентичність – це емоційне і когнітивне «Ми» конкретної сім'ї, яке пов'язане із самосвідомістю особистості і може характеризуватися різним ступенем включеності чи протиставлення «Я» і «Ми». З точки зору С. Мінухіна, представника структурного напрямку в сімейній терапії, в родині з часом виникають стереотипи взаємодії, які створюють карту сім'ї, що визначає функціонування її членів, окреслює діапазон їх поведінки і полегшує взаємодію між ними. Така структура необхідна для виконання головних завдань сім'ї – підтримки індивідуальності кожного її члена, з одного боку, а з іншого – створення відчуття приналежності до цілого. Карта сім'ї відображається у свідомості її членів, однак не сприймається як закінчений, повністю усвідомлений гештальт. В. Столін вважає, що сімейна ідентичність – це сумісний «багаж» взаємних обов'язків, уявлень, спогадів, намірів, планів, які характеризують сімейне «Ми» [2].

Формування сімейної ідентичності відбувається в процесі реального становлення людини як члена сімейної структури на основі ідентифікації з сімейним «Ми». Сімейна ідентичність передбачає єдність сімейного членства та особистих меж, які має кожен з членів родини. Іншими словами, мати сімейну ідентичність означає, з одного боку, мати усвідомлення своєї належності до родини, а з іншого – мати усвідомлення наявності своїх особистих меж існування в рамках цієї родини.

Набуття сімейної ідентичності передбачає злиття особистісної та соціальної ідентичностей в єдине ціле – людина усвідомлює приналежність себе до родини, усвідомлює себе як частину цього цілого, але одночасно з цим усвідомлює і свою унікальність та індивідуальність як її члена. Від того, наскільки індивідуальне «Я» кожного члена сім'ї включене в групове «Ми», залежить і благополуччя сім'ї.

В теорії К. Роджерса Я-концепція виступає як суб'єктивне уявлення людини про саму себе, про свою взаємодію зі світом, а також цінності, які пов'язані із цими уявленнями. Я-концепція відображає ті характеристики, які людина сприймає як частину себе, вона відображає те, як ми бачимо себе у зв'язку з різноманітними ролями, які граємо в житті. Р. Бернс визначає Я-концепцію як сукупність усіх уявлень індивіда про себе, що поєднані з їх оцінкою. Вона виникає у людини в процесі соціальної взаємодії як унікальний досвід психічного розвитку, як відносно стійке і в той же час схильне до змін та коливань психічне придбання [7].

Сформувавшись в процесі самопізнання, Я-концепція не є застиглим утворенням, їй притаманний постійний внутрішній рух. Її зрілість, адекватність перевіряються та корегуються практикою. В структурі Я-концепції виокремлюють три складові: когнітивну, оцінну та поведінкову. Когнітивна складова включає уявлення індивіда про самого себе, наявність усвідомлюваних Я-образів. Оцінна складова, або самооцінка, включає афективну оцінку уявлень про себе, тобто це цінність, значущість, якою індивід наділяє себе в цілому і окремі сторони своєї особистості, діяльності і поведінки. Основу самооцінки складає система особистісних смислів індивіда, прийнята ним система цінностей. Поведінкова складова передбачає наявність потенційних поведінкових реакцій або конкретних дій, які можуть бути викликані знаннями про себе і ставленнями до себе.

Включення в систему Я-концепції уявлень про себе як носія певних сімейних

ролей, знаходження балансу між «Я» і «Ми» («Я – син, донька, мати, батько, дідусь, сестра, член родини» та ін., «Ми – сім'я, родина, діти, прабатьки» та ін.) дають змогу зрозуміти, наскільки значущими є для людини ці ролі, наскільки вони цінні для особистості, як вона оцінює себе як носія цієї ролі і як вони проявляються в її реальній поведінці. Тобто можна стверджувати, що Я-концепція є сукупністю ідентичностей особистості, саме в ній ми можемо простежити наявність уявлень про себе як представника певної статі, родини, професії, конкретного віку, етносу, міста, регіону тощо. І в цьому разі особистісна ідентичність організована соціальною.

Н. Аккерман вважає, що в певний момент часу індивід несе в собі образ особистісної ідентичності і образ своєї родини, причому обидва вони випробовують вплив уявлень, що склалися про вищезазначені образи у інших осіб [1]. Таким чином, процес розвитку людини передбачає певний баланс особистісної та родинної ідентичностей.

Ідентичність особистості багато в чому зумовлена культурою, тими культурними зразками, які індивід засвоює в процесі свого розвитку, трансформуючи їх у власні особистісні утворення, що лежать в основі його ідентичності.

На думку Н. Чепелевої, самоконструювання особистості має відбуватися в мові та культурі. Якщо культура задає простір можливих для самовираження сенсів та базових життєвих сценаріїв, то мова визначає послідовність та форми вираження цих сенсів. Тобто особистість, інтерпретуючи та осмислюючи свій життєвий досвід, має не тільки автоматично накладати на нього типові культурні, сімейні, соціальні та інші сюжети, а й вибудовувати свій власний текст (найчастіше наратив), який є відображенням як її особистої історії, так і її ідентичності [8, с. 25].

З точки зору постмодерністського бачення цієї проблеми можна констатувати, що нові життєві обставини (широкого соціального кола і безпосереднього оточення) вносять невизначеність в життя родини та окремого її члена і потребують конструювання нової соціальної реальності. Особистісна і родинна ідентичності виступають елементами цієї нової реальності. Джерелом і механізмом такого конструювання виступає взаємодія членів родини, в процесі якої породжуються історії конкретної родини, а також наративу кожного її члена. Породження родинних історій, а разом із ними і родинної ідентичності не є результатом

взаємодії тільки тих, хто безпосередньо бере участь в родинній взаємодії. Хоча це й не усвідомлюється членами родини, вони відчують на собі вплив домінуючих культурних наративів, які притаманні суспільству в цілому.

Як зазначає В. де Гольжак, «індивід – це продукт історії, по відношенню до якої він прагне стати суб'єктом» [4, с. 8]. Автор вводить поняття «сімейний роман», під яким він розуміє сімейні історії, які передаються з покоління в покоління і в яких розповідається про події минулого, про долі різних персонажів в сімейних переказах. Але між «об'єктивною» історією і «суб'єктивним» оповіданням існує розбіжність, простір, який дає змогу порозуміти про динаміку процесів передачі, відповідність між ідентичністю запропонованою, бажаною та набутою, про сімейні сценарії, які підказують дітям такі положення: що бажано, що можливе і що може загрожувати. Тобто сімейний роман повинен вписуватися в контекст соціологічних координат з позиції соціального, економічного, культурного планів, і неважливо, що це: генеалогія чи особиста історія суб'єкта. За допомогою сімейних історій можна констатувати, що генеалогічний порядок іноді тримає деяких нащадків в глухому куті, а для інших він стає необхідною підтримкою при вибудовуванні власної ідентичності [4].

Історія родини – це сукупність знань про її членів, про старші покоління, їхнє життя і особистісні особливості, а також про сімейні традиції, правила, ритуали, які зафіксовані в родинній пам'яті в частково міфологізованій формі і які свідомо чи несвідомо передаються з покоління в покоління як сімейний наратив. Як зазначає М. Кросслі, наративна теорія наголошує на необхідності концентрувати увагу на досвіді людини, а саме на тому, як він його переживає, сприймає, інтерпретує. Базова ідея наративного підходу полягає в тому, що основний засіб передачі моральних ресурсів відбувається через нашу убудованість (починаючи із нашої появи на світ) в сімейні та культурні історії [5].

Історія родини, чи сімейний наратив, передається з покоління в покоління, об'єднуючи сім'ю як ціле, при цьому важливо розуміти, що така історія в процесі розповіді та трансформації стає важливим засобом створення спільного життя членів родини. Таким чином, сімейний наратив є засобом як особистісного конструювання, так і засобом побудови життя і розвитку родинної ідентичності.

Сімейна історія транслює дитині основні символи соціально-культурного

середовища, на базі яких вибудовується індивідуальна картина світу. Крім того, через призму сімейних історій відбувається засвоєння більш широкого соціокультурного досвіду, а при зіткненні з новими ситуаціями створюється почуття знайомості світу.

Представники постмодернізму (Дж. Брунер, К. Герген, Ж. Лакан) вважають, що за допомогою сімейного нарративу кожна родина здатна до побудови власних, характерних тільки для неї стосунків. При цьому нарратив характеризується нефінальністю, тому неможливо передбачити, спрогнозувати перебіг стосунків, можливо тільки сконструювати їх. Отже, якщо родина буде спільний нарратив, то саме він зумовлює особливості стосунків у сім'ї, напрям їх розвитку [5].

Убудованість родинної ідентичності в структуру Я-концепції особистості можна зрозуміти на основі аналізу її дискурсу, коли в мові з'являються певні лінгвістичні конструкти, пов'язані із приналежністю до родини, тому дослідження родинної ідентичності в структурі Я-концепції особистості вбачаємо можливим завдяки аналізу її дискурсу. На думку Дж. Поттера і М. Уетеррела, засновників дискурс-аналізу, слова – це не просто абстрактні інструменти, які використовуються для опису об'єктів. Їх використовують для того, щоб сконструювати самість та світ [5]. Мову можна охарактеризувати як структуру знаків (символів), які самі по собі є сховищем значень, незалежним від реальності самості і від світу.

Створюючи протягом життя нарративні історії, людина тим самим зберігає відчуття «Я», свою особисту та соціокультурну ідентичність. Основними дискурсивними засобами особистісного проектування, а значить і розвитку власної ідентичності, Н. Чепелева називає нарративи, міфи та тезауруси, а сам особистісний проект характеризує як «осмислену версію власного буття, втілену у дискурсивній формі, зокрема в нарративах, міфах легендах про себе, особистих концепціях, які створюють різноманітні версії себе потенційного, програмуючи таким чином власний особистісний розвиток» [10, с. 14].

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, можна стверджувати, що родинна ідентичність є соціально-психологічним феноменом, який передбачає інтегрованість особистісного «Я» як члена родини в родинне «Ми», усвідомлення себе пов'язаним з життєвим, ціннісним, культурним надбанням конкретної родини. Родинна ідентичність, на нашу думку, формується завдяки нарративний

інтерпретації життєвого досвіду членів родини в процесі їх комунікації та активної взаємодії. Успадкування соціокультурних програм, передача соціального та екзистенціального досвіду закріплює міжпоколінну солідарність людей в транзитивному суспільстві.

Роль передавача родинних історій повинно взяти на себе старше покоління, яке через активну взаємодію, спілкування зі своїми нащадками знайомить їх з родичами, яких вже немає; з їхнім життєвим і професійним життям; з сімейними традиціями, правилами, цінностями, міфами, легендами тощо. Ці історії можуть бути записані або безпосередньо передані у формі оповідального тексту (нарративу), в якому завжди можна знайти тему, персонажів, сюжет оповіді, життєві обставини, які в ній викладаються. Такі родинні нарративи дають можливість старшому поколінню упорядкувати та осмислити свій життєвий досвід, а молодшим поколінням відчутти й усвідомити приналежність до досвіду своїх предків, до свого роду; знайти особистісні смисли в цьому оповіданні. Осмислення соціокультурного досвіду попередніх поколінь своїх предків та співвіднесення його з досвідом особистим дає можливість вибудовувати особисту біографію, власну долю. Ці нарративні шаблони структурування життєвого досвіду своїх предків стають життєвими шаблонами, згідно з якими нащадки можуть структурувати не лише оповіді, але й вчинки минулих поколінь, знайти в них ресурси для розвитку власної особистості в теперішньому.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аккерман Н. Теория семейной динамики / Н. Аккерман // Семейная психотерапия / [сост. Э. Эйдемиллер, Н. Александрова, В. Юстицкий]. – СПб. : Питер, 2000. – С. 25–56.
2. Вагапова А. Семейная идентичность супругов и их оценка степени удовлетворенности браком / А. Вагапова, С. Перова // Изд-во Саратов. ун-та. Серия: Акмеология образования. Психология развития. – 2015. – Т.4. – Вып. 1 (13). – С. 72–76.
3. Выготский Л. Психология развития человека / Л. Выготский. – М. : Смысл ; Эксмо, 2005. – 1136 с.
4. Де Гольжак В. История в наследство: Семейный роман и социальная траектория / В. де Гольжак ; пер. с франц. И. Масалкова. – М. : Изд-во Института Психотерапии, 2003. – 233 с.
5. Кроссли М. Нарративная психология. Самость, психологическая травма и конструирование смыслов / М. Кроссли. – Х. : Гуманитарный Центр, 2013. – 284 с.
6. Микляева А. Социальная идентичность личности: содержание, структура, механизмы формирования : [монография] / А.В. Микляева, П.В.Румянцева. – СПб. : Изд-во РГПУ им. А. Герцена, 2008. – 250 с.

7. Психология самосознания. Хрестоматия. – Самара : Издательский дом «БАХРАМ-М», 2007. – 672 с.

8. Розуміння та інтерпретація життєвого досвіду як чинника розвитку особистості : [монографія] / за ред. Н. Чепелевої. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 276 с.

9. Фромм Э. Иметь или быть / Э. Фромм [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://psylib.org.ua/books/fromm02>.

10. Чепелева Н. Самопроектирование как фактор развития личности / Н. Чепелева // Актуальні проблеми

психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. Костюка НАПН України. – Том. II. Психологічна герменевтика. – Вип. 8. – Житомир : Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – С. 4–15.

11. Черников А. Системная семейная терапия. Интегративная модель диагностики / А. В. Черников. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Независимая фирма «Класс», 2001. – 208 с.

12. Эриксон Э. Детство и общество / Э. Эриксон. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб. : Ленато ; АСТ; Фонд «Университетская книга», 1996. – 592 с.